

कर नीतिको कार्यान्वयन अवस्था, चुनौती र सम्भावनाहरू महाराज कोइराला*

लेखसार

सरकारले सार्वजनिक वित्त नीतिमार्फत अर्थतन्त्रमा सार्वजनिक स्रोतको विनियोजन आय र सम्पत्तिको वितरण र पुनःवितरण तथा समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्दछ। सार्वजनिक खर्च, सार्वजनिक लगानी, करारोपण, सार्वजनिक ऋण तथा वैदेशिक अनुदान र सहयोगमार्फत यसको प्रयोग गरिन्छ। प्रस्तुत लेखमा करारोपणको विषयमा अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ। राजस्व असुलीको निरपेक्ष र सापेक्षित वृद्धिदर, कर प्रशासनले गरेको प्रयास र कुल गार्हस्थ उत्पादनसँगको अन्तरसम्बन्ध र अनुपात, Tax Buoyancy तथा प्रतिव्यक्ति कर राजस्व र कुल राजस्वका आँकडाहरूले कर नीतिको कार्यान्वयन पक्ष निराशाजनक रहेको छैन, अपितु राजस्व परिचालनका सम्भावनाहरूलाई उपलब्धिमा रूपान्तरण गर्न नसकेको सार प्रस्तुत गर्दछन्। कर नीतिको कार्यान्वयन पक्षमा थप सुधार आवश्यक रहेको छ। नीतिगत स्पष्टता र शासकीय कुशलता वृद्धि गर्दै करदातामैत्री सेवा प्रवाहमार्फत करदाताको स्वेच्छिक कर सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने र कर छली र चुहावटलाई नियन्त्रण गर्नेतर्फ कर प्रशासनले तत्परता र क्रियाशीलता देखाउनु आवश्यक रहेको छ।

शब्दकुञ्जी: वित्त नीति, कुशलता लागत (Efficiency Cost), कर उछाल दर (Tax Buoyancy Rate), कर खर्च (Tax Expenditure), करारोपण, आय विवरण, कर नियोजन (Tax Planning), Arm's Length Principle, संस्थागत स्मरण ।

१. पृष्ठभूमि

सार्वजनिक वित्तसम्बन्धी सरकारका तीन मुख्य कार्यहरू: सार्वजनिक स्रोतको विनियोजन गर्नु, आयको वितरण गर्नु र समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्नु हो (Musgrave, 1959)। सार्वजनिक स्रोतको

* प्रमुख कर अधिकृत, आन्तरिक राजस्व कार्यालय, महाराजगञ्ज

इमेल: koiralamaharaj@gmail.com

विनियोजनसम्बन्धी कार्यले लगानी, उत्पादन, रोजगारी र आयमा प्रभाव पर्दछ । आयको वितरणसम्बन्धी कार्यअन्तर्गत करारोपणमार्फत आय र सम्पत्तिको समतामूलक वितरण गर्ने, असक्षमहरूलाई विभिन्न किसिमका भत्ता वा नगद हस्तान्तरणमार्फत सेवा र सुविधा वितरण गर्ने कार्यहरू पर्दछन् । समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वसम्बन्धी कार्यअन्तर्गत मुद्रास्फीति दर, ब्याजदर, वित्त घाटा र व्यापार घाटा वाञ्छित सीमाभित्र राखी आर्थिक वृद्धिमा सहायक हुने कार्यहरू पर्दछन् ।

समाजमा आर्थिक अवसरहरू सिर्जना गर्ने, ती अवसरहरूको सदुपयोग गर्नसक्ने तत्परता र क्षमताको विकास गरी नागरिकहरूको जीवनस्तर उकास्ने महत्त्वपूर्ण साधन नै वित्त नीति हो (Essama-Nssah & Moreno-Dodson, 2013) । आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना, वार्षिक बजेट, तथा सार्वजनिक निकायहरूको कार्य व्यवहारहरूमा सार्वजनिक वित्त नीति प्रतिविम्बित हुने गर्दछ । सार्वजनिक खर्च, सार्वजनिक लगानी, करारोपण, सार्वजनिक ऋण तथा वैदेशिक अनुदान र सहयोग आदि यसका प्रमुख औजारहरू हुन् । अल्पकालमा यी वित्तीय औजारहरूको प्रयोग गरी कुल गार्हस्थ माग र आपूर्ति वृद्धि गर्ने वा यी दुईविचको खाडललाई कम गर्न श्रम, पुँजी र प्रविधिको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरिन्छ भने दीर्घकालमा वित्त घाटा र सार्वजनिक ऋणको मात्रालाई वाञ्छित सीमामा राख्दै समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम राख्ने र अर्थतन्त्रमा देखिने नकारात्मक दबाव, प्रभाव र जोखिमहरूलाई व्यवस्थापन गर्ने गरिन्छ ।

कर नीतिले उत्पादक, व्यवसायी, उपभोक्ता, रोजगारदाता, कर्मचारी वा श्रमिक सबै वर्गको निर्णय र कार्य व्यवहारमा कर प्रणालीले प्रत्यक्ष एवम् अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । करले व्यक्तिको खर्चयोग्य आय घटाउँछ भने सार्वजनिक ऋणले लगानीयोग्य पुँजीलाई सार्वजनिक क्षेत्रले उपयोग गर्ने भएकाले निजी क्षेत्रलाई लगानीयोग्य पुँजीबाट विस्थापित (Crowd-out) गर्ने गर्दछ । सरकारले भन्दा निजी क्षेत्रले यस्तो पुँजीलाई दक्षतापूर्वक सदुपयोग गर्ने मान्यता रहेको कारणले गर्दा सार्वजनिक ऋणले अर्थतन्त्रमा कुशलता लागत (Efficiency Costs) वृद्धि गर्दछ भन्ने शास्त्रीय मान्यता रहेको छ । ७१ ओटा निम्न र मध्यम आय भएका विकासशील देशहरूको सार्वजनिक लगानीमा भएको खर्चको अध्ययन गर्दा करिब ५० प्रतिशत सार्वजनिक लगानी मात्र ती देशको उत्पादनशील पुँजी निर्माणमा रूपान्तरित भएको पाइएको छ (Dabla-Norris, Jim, Annette, Zac, & Chris, 2011) । एक अर्को अध्ययनले सार्वजनिक संस्थाहरूको गुणस्तर र क्षमता कमजोर भएका मुलुकहरू जहाँ स्रोतको दुरुपयोग गरी भ्रष्टाचार गर्न सहज छ त्यहाँ सार्वजनिक लगानी उच्च भएको पाइयो (Keefer & Knack, 2007) । सार्वजनिक खर्चको उत्पादकत्व र प्रभावकारिता वृद्धि गरी कुशलता लागत (Efficiency Costs) लाई असान्दर्भिक बनाउन सकिन्छ । सार्वजनिक वित्त नीति निर्माण र कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन सकिएन भने यसले समष्टिगत आर्थिक अस्थिरता सिर्जना गर्न बजेट घाटा, वित्त घाटा, व्यापार घाटा वृद्धि हुने भुक्तानी सन्तुलनमा चाप पर्ने, सरकारले लिएको ऋण र ब्याज भुक्तान गर्न असक्षम (Insolvent) हुने, मुद्रास्फीति वृद्धि हुने, नियमित भुक्तानी गर्न पनि स्रोत अभाव

हुने र सरकारको विश्वसनीयतामा समेत प्रश्न उठ्न सक्दछ। प्रस्तुत लेखमा वित्त नीतिको प्रमुख औजार मध्येको एक करारोपण सम्बन्धमा अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ।

२. नेपालमा कर नीतिको कार्यान्वयन पक्ष

कर नीतिको कार्यान्वयन पक्षको अध्ययन गर्दा मूलतः तीन ओटा विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ। राजस्व प्रशासनको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्ने धेरै विधिहरू मध्ये यी तीन विधिहरू (Methodologies) महत्त्वपूर्ण रहेका छन्।

पहिलो, गत वर्षभन्दा यस वर्ष राजस्व असुलीमा भएको वृद्धिदर (Revenue Growth Rate) हो। यस विधिअनुसार कुनै एक आधार वर्षपछि प्रत्येक पछिल्ला वर्षहरूमा के कति थप राजस्व असुली भएको छ, सो थप राजस्व गत वर्षको राजस्वभन्दा कति प्रतिशतले वृद्धि भएको छ, सोको अध्ययन गरिन्छ। यस्तो अध्ययन वास्तविक मूल्य वा प्रचलित मूल्य दुबै मूल्यमा गर्न सकिन्छ।

दोस्रो, राजस्व असुलीको लागि कर प्रशासनले गरेका सापेक्षित प्रयासहरू (Relative Revenue Efforts) को अध्ययन गर्ने गरिन्छ। कर प्रशासनको प्रयास मापन गर्दा कुल गार्हस्थ उत्पादन, उपभोग र निजी उपभोग जस्ता आर्थिक परिसूचकको आधारमा कर असुलीको मात्रा, अंश वा प्रवृत्तिहरूको अध्ययन गर्ने गरिन्छ। यी बाहेक प्रतिव्यक्ति कर राजस्व, राजस्वको संरचनाजस्ता परिसूचकहरूको आधारमा कर नीतिको कार्यान्वयन पक्षको मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ।

तेस्रो, कुल गार्हस्थ उत्पादन वृद्धिदरको अनुपातमा राजस्व वृद्धिदर कस्तो छ भन्ने विषय मापन गर्ने कर उछाल दर (Tax Buoyancy Rate) को अध्ययन गरिन्छ (Purohit, 2005)। प्रस्तुत लेखमा यिनै विधिहरूको प्रयोग गरी नेपालमा लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली लागु भएको पछिल्लो १५ वर्षको राजस्व परिचालनको अध्ययन र मूल्याङ्कन गरिएको छ।

तालिका १- मुख्य आर्थिक परिसूचकहरू (रु. अर्बमा)

आ.व.	कुल गार्हस्थ उत्पादन (उत्पादक मूल्य रु. अर्बमा)	वृद्धिदर	उपभोग (रु. अर्बमा)	वृद्धिदर	निजी उपभोग (रु. अर्बमा)	वृद्धिदर	प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ उत्पादन (रु.)	प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ वृद्धिदर (%)
२०६३/६४	७२७.८३	१०.६७	६५६.३७	९.७५	५७६.९१	८.८९	२८८८२.१४	-
२०६४/६५	८१५.६६	११.३८	७३५.४७	११.३७	६४१.०९	१०.५४	३१९८६.६७	१०.२०
२०६५/६६	९८८.२७	१९.१४	८९५.०४	१९.५७	७७२.७६	१८.६३	३८१५७.१४	१७.५९

आ.व.	कुल गार्हस्थ उत्पादन (उत्पादक मूल्य रु. अर्बमा)	वृद्धिदर	उपभोग (रु. अर्बमा)	वृद्धिदर	निजी उपभोग (रु. अर्बमा)	वृद्धिदर	प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ उत्पादन (रु.)	प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ वृद्धिदर (%)
२०६६/६७	११९२.८०	१८.७६	१०५६.१८	१६.५२	९१६.९९	१७.०७	४५३५३.६१	१७.२३
२०६७/६८	१५६२.६८	२६.८५	११७६.००	१०.७४	१२९८.००	३४.४०	५८९६९.०६	२६.१०
२०६८/६९	१७५८.३८	११.७९	१५९८.००	३०.४३	१४३३.९०	९.९५	६५३६७.२९	१०.२९
२०६९/७०	१९४९.२९	१०.३०	१७८९.८६	११.३३	१६१४.७०	११.८६	७१६६५.०७	९.१९
२०७०/७१	२२३२.५३	१३.५५	२०२३.४६	१२.२५	१८१२.२२	११.५३	८०८८८.७७	१२.०९
२०७१/७२	२४२३.६४	८.२१	२२३८.८३	१०.११	१९८८.९०	९.३०	८६५५८.५७	६.७७
२०७२/७३	२६०८.१८	७.३३	२५१३.१७	११.५५	२२६६.४६	१३.०५	९२१६१.८४	६.२७
२०७३/७४	३०७७.१४	१६.५०	२६७७.५९	६.३४	२३७०.५९	४.४९	१०७२१७.४२	१५.१०
२०७४/७५	३४५५.९५	११.६०	२९४४.७६	९.५०	२६१७.१७	९.८९	११८७६१.१७	१०.२२
२०७५/७६	३८५८.९३	११.०२	३२६८.३८	१०.४२	२८९६.३८	१०.१३	१३०८११.१९	९.६६
२०७६/७७	३९१४.७०	१.४३	३६६६.२९	११.४८	३२४६.४२	११.४०	१३०९२६.४२	०.०९
२०७७/७८	४२६६.३२	८.६०	३९८३.९७	८.३१	३५४५.२७	८.८०	१४०८०२.६४	७.२७

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षणहरू

यस अवधिका मुख्य आर्थिक परिसूचकहरूको अध्ययन गर्दा आ.व. २०६३/६४ मा कुल गार्हस्थ उत्पादन (प्रचलित दरमा उत्पादकको मूल्यमा) रु ७२७.८३ अर्ब रहेको रहेकोमा आ.व. २०७७/७८ सम्म आइपुग्दा रु. ४२६६.३२ अर्ब पुगेको छ। यस अवधिको प्रचलित मूल्यमा कुल गार्हस्थ उत्पादनको औसत वृद्धिदर १२.४७ प्रतिशत रहेको छ। प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ उत्पादन करिब रु. २९ सयबाट वृद्धि भई करिब रु. १ लाख ४१ हजार पुगेको छ। यी आँकडाहरूले आयकर लगायत अन्य करहरूको कराधार विस्तार गरेको देखाएका छन्।

आयकर छुट भएको आधारभूत कृषि क्षेत्रको योगदान कुल गार्हस्थ उत्पादनमा क्रमशः घट्दै गएको र कर लाग्ने गैरकृषि क्षेत्रको योगदान वृद्धि भइरहेको (MoF, 2021) कारणले आयकर परिचालनको सम्भावना वृद्धि गरेको छ। कुल उपभोग र खास गरी निजी उपभोग समेत उल्लेख्य रूपले वृद्धि भएको कारणले उपभोगमा आधारित मूल्य अभिवृद्धि कर तथा अन्तःशुल्कको आधार पनि वृद्धि भएको देखाएको छ। (हेर्नुहोस तालिका १)

तालिका-२ राजस्व असुली (रु. अर्बमा)

आ.व.	भन्सार	मू.अ.क.	आयकर	अन्तःशुल्क	अन्य कर	कर राजस्व	गैरकर राजस्व	कुल राजस्व
२०६३/६४	१६.७१	२६.०९	१५.७३	९.३४	४.२५	७२.१२	१६.५९	८८.७१
२०६४/६५	२१.०६	२९.८२	१९.०८	११.१९	५.०८	८६.२३	२२.४७	१०८.७०
२०६५/६६	२६.७९	३९.७२	२७.२५	१६.२२	८.९४	११८.९२	२६.४२	१४५.३४
२०६६/६७	३५.२२	५४.९२	३३.८२	२४.१५	१०.५२	१५८.६३	२३.६५	१८२.२८
२०६७/६८	३५.७१	६१.६६	४१.३५	२६.३४	६.७९	१७१.८५	२७.०४	१९८.८९
२०६८/६९	४३.३९	७०.९३	५१.३०	३०.०२	१६.०८	२११.७२	३२.६५	२४४.३७
२०६९/७०	५६.९३	८३.४२	६४.१९	३६.२३	१८.४५	२५९.२२	३६.८१	२९६.०३
२०७०/७१	६७.९८	१०१.११	७५.६१	४५.४१	२२.३४	३१२.४५	४४.१८	३५६.६३
२०७१/७२	७४.८४	११२.५२	८६.१६	५३.५४	२८.८९	३५५.९५	४९.९१	४०५.८६
२०७२/७३	८२.१६	१२२.४१	११७.४१	६५.७८	३३.३४	४२१.१०	६०.८७	४८१.९७
२०७३/७४	१०३.०६	१६१.०७	१४८.९८	८४.८१	५५.९५	५५३.८७	५५.३१	६०९.१८
२०७४/७५	१२६.८६	२०६.८१	१५९.८८	१०२.५८	६३.३६	६५९.४९	६७.२२	७२६.७१
२०७५/७६	१४३.३२	२४०.१२	१९४.३१	१२१.८६	३८.९९	७३८.६०	८८.१५	८२६.७५
२०७६/७७	१३७.९९	२२४.०२	२१९.७४	१००.६२	१७.६८	७००.०५	९३.६९	७९३.७४
२०७७/७८	२०१.३९	२८२.००	२३०.५५	१३३.८२	२२.३५	८७०.११	६८.२१	९३८.३२

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षणहरू

राजस्व असुलीसम्बन्धी तथ्याङ्क अध्ययन गर्दा आ.व. २०६३/६४ मा भन्सार महसुल, मूल्य अभिवृद्धि कर, आयकर, अन्तःशुल्क र अन्य कर गरी कुल कर राजस्व रु. ७२.१२ अर्ब सङ्कलन भएकोमा आ.व.२०७७/७८ मा रु. ८७०.११ अर्ब असुल भएको छ । विगत १५ वर्षको अवधिमा भन्सार महसुल १२.०५ गुणा, मूल्य अभिवृद्धि कर १०.८१ गुणा, आयकर १४.६६ गुणा, अन्तःशुल्क १४.३३ गुणा र अन्य कर ५.२६ गुणा वृद्धि भएको छ। कर राजस्वमा मूल्य अभिवृद्धि करको योगदान सबैभन्दा बढी रहेको छ। यसको सापेक्षित योगदान आ.व. २०६३/६४ मा मूल्य अभिवृद्धि करको योगदान ३६.२ प्रतिशत रहेकोमा आ.व. २०७७/७८ मा ३२.४ प्रतिशतमा झरेको छ। यस अवधिमा भन्सार महसुलको सापेक्षित योगदान २३.२ प्रतिशत कायम रहेको छ। आयकरको योगदान २१.८ प्रतिशतबाट वृद्धि भई २६.५ प्रतिशत पुगेको छ भने अन्तःशुल्कको योगदान १३.० प्रतिशतबाट वृद्धि भई १५.४ प्रतिशत पुगेको छ। मूल्य अभिवृद्धि कर, आयकर, अन्तःशुल्क तथा अन्य करजस्ता आन्तरिक राजस्वका स्रोतहरूको योगदान करिब ७७ प्रतिशत र वैदेशिक व्यापारमा आधारित भन्सार महसुलको योगदान करिब २३ प्रतिशत यथावत कायम रहेको पाइन्छ। मूल्य अभिवृद्धि करको निरपेक्षित एमव् सापेक्षित योगदान वृद्धि गरी आन्तरिक राजस्वको मेरुदण्डको रूपमा विकास गर्दै लाने कर नीति रही आएको सन्दर्भमा विगत १५

वर्षका आँकडाहरूले आन्तरिक राजस्वको करधार विस्तार भए तापनि तदनुसार कर परिचालन गर्न नसकिएको तथ्य अघि सारेका छन्।

यस अवधिमा गैरकर राजस्व रु १६.५९ अर्बबाट वृद्धि भई रु ६८.२१ अर्ब पुगेको छ। कुल राजस्वमा कर राजस्वको अंश ८१.३ प्रतिशतबाट वृद्धि भई ९२.७ प्रतिशत पुगेको छ भने गैरकर राजस्वको अंश १८.७ प्रतिशतबाट ७.३ प्रतिशतमा झरेको देखिन्छ। कुल राजस्व असुलीमा कर राजस्वको अङ्क वृद्धि हुनु सकारात्मक नै मान्न पर्दछ। (हेर्नुहोस तालिका २)

तालिका -३ मु.अ.कर र अन्तःशुल्कको संरचना

आ.व.	मु.अ.कर (रु. अर्बमा)				अन्तःशुल्क(रु. अर्बमा)			
	मू.अ.क. पैठारी	मू.अ.क. पैठारी	मू.अ.क. आन्तरिक %	मू.अ.क. पैठारी %	अन्तःशुल्क पैठारी	अन्तःशुल्क पैठारी	अन्तःशुल्क आन्तरिक %	अन्तःशुल्क पैठारी %
२०६३/६४	१६.४६	९.६०	६३.१६	३६.८४	१.९७	७.३७	२१.०९	७८.९१
२०६४/६५	१९.०१	१०.८१	६३.७५	३६.२५	२.७८	८.४१	२४.८४	७५.१६
२०६५/६६	२५.७८	१३.९२	६४.९४	३५.०६	५.१३	११.०९	३१.६३	६८.३७
२०६६/६७	३४.५४	२०.३८	६२.८९	३७.११	१०.५५	१३.६०	४३.६९	५६.३१
२०६७/६८	३९.३८	२२.२८	६३.८७	३६.१३	१०.५६	१५.७८	४०.०९	५९.९१
२०६८/६९	४६.५४	२५.६५	६४.४७	३५.५३	१०.५०	१९.९२	३४.५२	६५.४८
२०६९/७०	५५.०२	२८.३८	६५.९७	३४.०३	१४.६०	२२.०६	३९.८३	६०.१७
२०७०/७१	६६.८२	३४.२९	६६.०९	३३.९१	१८.००	२७.४१	३९.६४	६०.३६
२०७१/७२	७२.९८	३९.५४	६४.८६	३५.१४	२२.५०	३१.०४	४२.०२	५७.९८
२०७२/७३	७२.८९	४९.५२	५९.५५	४०.४५	२९.५५	३६.२२	४४.९३	५५.०७
२०७३/७४	९९.२०	६१.१२	६१.८८	३८.१२	३७.४६	४७.२२	४४.२४	५५.७६
२०७४/७५	१३०.६४	७६.१६	६३.१७	३६.८३	४२.०७	६०.५१	४१.०१	५८.९९
२०७५/७६	१५२.०६	८८.०६	६३.३३	३६.६७	४८.१०	७३.७५	३९.४७	६०.५३
२०७६/७७	१२५.९१	९८.१६	५६.१९	४३.८१	३५.७८	६४.८४	३५.५६	६४.४४
२०७७/७८	१६५.४६	११६.५४	५८.६७	४१.३३	५२.३५	८१.४७	३९.१२	६०.८८

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षणहरू

आ.व. २०६३/६४ मा कर लाग्ने वस्तु वा सेवाको पैठारीमा सङ्कलन भएको मूल्य अभिवृद्धि करको अंश ६३.१६ प्रतिशत रहेको थियो भने आ.व. २०७७/७८ मा ५८.६७ प्रतिशतमा झरेको छ। आन्तरिक स्रोतबाट सङ्कलन हुने मूल्य अभिवृद्धि करको अंश ३६.८४ प्रतिशतबाट वृद्धि भई ४१.३३ प्रतिशत पुगेको छ। पैठारीबाट सङ्कलन भएको मूल्य अभिवृद्धि करको अंश घटनुलाई राम्रो मानिए तापनि

आन्तरिक स्रोतबाट मूल्य अभिवृद्धि कर सङ्कलन गर्ने सम्भावना अत्यधिक रहेको हुँदा कार्यान्वयन पक्षमा थप सुधारको खाँचो रहेको छ।

मुलुक विश्व व्यापार सङ्गठन, साफ्टा र विमस्टेक जस्ता विश्वव्यापी र क्षेत्रीय व्यापार सङ्गठनमा प्रवेश गरेको हुँदा भन्सार महसुलका दरहरू घटाउनु परेको छ। दर समायोजन गर्दा गुमेको भन्सार महसुलको शोधभर्ना गर्न र आन्तरिक उद्योगहरूको संरक्षण गर्न केही नकारात्मक दर्जामा राखिएका वस्तुहरूको पैठारी तथा आन्तरिक उत्पादन तहमा अन्तःशुल्कको दायरा विस्तार गरिएको छ। आ.व. २०६३/६४ मा सङ्कलन भएको कुल अन्तःशुल्कमध्ये २१.०९ प्रतिशत अन्तःशुल्क पैठारीबाट सङ्कलन भएको थियो भने ७८.९१ प्रतिशत आन्तरिक स्रोतबाट सङ्कलन भएको थियो। तर आ.व. २०७७/७८ मा पैठारीको अंश ३९.१२ प्रतिशतमा पुगेको छ भने आन्तरिक स्रोतको अंश ६०.८८ प्रतिशत पुगेको छ। अन्तःशुल्क पैठारी र उत्पादन तहमा मात्र लाग्ने र बिक्री वितरण तहमा नलाग्ने भएको कारणले आन्तरिक स्रोतको योगदान बढ्न सकेको छैन। पेट्रोलियम इन्धन, सवारी साधन, मदिरा, सूतिजन्य पदार्थ तथा औद्योगिक उत्पादनहरूको पैठारी वृद्धि भएको कारणले गर्दा पैठारीतर्फको अन्तःशुल्कको सापेक्षित योगदान वृद्धि भइरहेको छ। (हेर्नुहोस तालिका ३)

तालिका ४- राजस्व असुली (रु. अर्बमा)

आ.व.	कर राजस्व	वृद्धिदर	गैरकर राजस्व	वृद्धिदर	कुल राजस्व	वृद्धिदर	कर राजस्वको अनुपात (%)	प्रतिव्यक्ति कुल राजस्व	प्रति व्यक्ति कुल राजस्व वृद्धिदर
२०६३/६४	७२.१२	२१.२३	१६.५९	११.०७	८८.७१	१९.२५	८१.३०	३५२०.२४	-
२०६४/६५	८६.२३	१७.८२	२२.४७	३०.११	१०८.७०	२०.२५	७९.३३	४२६२.७५	१९.०८
२०६५/६६	११८.९२	३१.८७	२६.४२	१६.१६	१४५.३४	२८.८४	८१.८२	५६११.४३	२७.३२
२०६६/६७	१५८.६३	२८.६२	२३.६५	-११.०६	१८०.२२	२२.५५	८७.०३	६९३०.६८	२१.०४
२०६७/६८	१७१.८५	८.००	२७.०४	१३.३८	१९८.८९	८.७२	८६.४०	७५०५.४३	७.९६
२०६८/६९	२११.७२	२०.७९	३२.६५	१८.८०	२४४.३७	२०.५२	८६.६४	९०८४.५४	१९.०४
२०६९/७०	२५९.२२	२०.१७	३६.८१	११.९८	२९६.०३	१९.१२	८७.५७	१०८८३.३५	१८.०२
२०७०/७१	३१२.४५	१८.६२	४४.१८	१८.२०	३५६.६३	१८.५७	८७.६१	१२९२१.२०	१७.१२
२०७१/७२	३५५.९५	१३.०२	४९.९१	१२.१८	४०५.८६	१२.९१	८७.७०	१४४९५.०७	११.४८
२०७२/७३	४२१.१०	१६.७७	६०.८७	१९.७९	४८१.९७	१७.१४	८७.३७	१७०३०.६४	१६.०९
२०७३/७४	५५३.८७	२७.२४	५५.३१	-९.५७	६०९.१८	२३.३२	९०.९२	२१२२५.७८	२१.९३
२०७४/७५	६५९.४९	१७.४१	६७.२२	१९.४४	७२६.७१	१७.६०	९०.७५	२४९७२.९६	१६.२२
२०७५/७६	७३८.६०	११.३२	८८.१५	२६.९४	८२६.७५	१२.८८	८९.३४	२८०२५.४२	११.५२
२०७६/७७	७००.०५	-५.३६	९३.६९	६.०९	७९३.७४	-४.०७	८८.२०	२६५४६.४९	-५.४२
२०७७/७८	८७०.११	२१.६६	६८.२१	-३१.४८	९३८.३२	१६.६९	९२.७३	३०९६७.६६	१५.३७

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षणहरू

कर राजस्वको असुली वृद्धि भएको छ। विगत १५ वर्षको अवधिमा कर राजस्वको औसत वृद्धिदर १७.९४ प्रतिशत रहेको छ। आ.व.२०७६/७७ मा सबैभन्दा न्यून ५.३६ प्रतिशत ऋणात्मक वृद्धिदर रहेको छ भने सबैभन्दा बढी ३१.८७ प्रतिशत आ.व.२०६५/६६ मा रहेको छ। यसैगरी गैरकर राजस्वको वृद्धिदर औसतमा १०.१३ प्रतिशत रहेको छ। आ.व.२०७७/७८ मा सबैभन्दा न्यून ३१.४८ प्रतिशत ऋणात्मक वृद्धिदर रहेको छ भने सबैभन्दा बढी ३०.११ प्रतिशत आ.व.२०६४/६५ मा रहेको छ। यसैगरी कुल राजस्वको वृद्धिदर औसतमा १६.९५ प्रतिशत रहेको छ। आ.व.२०७६/७७ मा सबैभन्दा न्यून ४.०७ प्रतिशत ऋणात्मक वृद्धिदर रहेको छ भने सबैभन्दा बढी २८.८४ प्रतिशत आ.व.२०६५/६६ मा रहेको छ। प्रति व्यक्ति राजस्वमा गरेको योगदानको आधारमा अध्ययन गर्दा आ.व. २०६३/६४ मा प्रत्यक व्यक्तिले एक वर्षमा रु ३,५२०/२४ करको भार बहन गरेका थिए भने आ.व. २०७७/७८ मा रु ३०,९६७/६६ भार बहन गरेका छन्। (हेर्नुहोस तालिका ४)

तालिका ५- कर र कुल गार्हस्थ उत्पादनबिचको अनुपात (प्रतिशत)

आ.व.	भन्सार	मू.अ.क.	आयकर	अन्तःशुल्क	कर राजस्व	गैरकर राजस्व	कुल राजस्व
२०६३/६४	२.३०	३.५८	२.१६	१.२८	९.९१	२.२८	१२.१९
२०६४/६५	२.५८	३.६६	२.३४	१.३७	१०.५७	२.७५	१३.३३
२०६५/६६	२.७१	४.०२	२.७६	१.६४	१२.०३	२.६७	१४.७१
२०६६/६७	२.९५	४.६०	२.८४	२.०२	१३.३०	१.९८	१५.२८
२०६७/६८	२.२९	३.९५	२.६५	१.६९	११.००	१.७३	१२.७३
२०६८/६९	२.४७	४.०३	२.९२	१.७१	१२.०४	१.८६	१३.९०
२०६९/७०	२.९२	४.२८	३.२९	१.८६	१३.३०	१.८९	१५.१९
२०७०/७१	३.०४	४.५३	३.३९	२.०३	१४.००	१.९८	१५.९७
२०७१/७२	३.०९	४.६४	३.५५	२.२१	१४.६९	२.०६	१६.७५
२०७२/७३	३.१५	४.६९	४.५०	२.५२	१६.१५	२.३३	१८.४८
२०७३/७४	३.३५	५.२३	४.८४	२.७६	१८.००	१.८०	१९.८०
२०७४/७५	३.६७	५.९८	४.६३	२.९७	१९.०८	१.९५	२१.०३
२०७५/७६	३.७१	६.२२	५.०४	३.१६	१९.१४	२.२८	२१.४२
२०७६/७७	३.५२	५.७२	५.६१	२.५७	१७.८८	२.३९	२०.२८
२०७७/७८	४.७२	६.६१	५.४०	३.१४	२०.३९	१.६०	२१.९९

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण

कर प्रशासनले राजस्व असुलीको लागि कति प्रयास गरेको छ भन्ने विषयमा मूल्याङ्कन गर्न राजस्व असुलीलाई कुल गार्हस्थ उत्पादनसँग दाँजेर मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ। यससम्बन्धी परिसूचकहरूले सकारात्मक उपलब्धि रहेको पुष्टि गर्दछन्। आ.व. २०६३/६४ मा भन्सार महसुल कुल गार्हस्थ

उत्पादनको २.३ प्रतिशत, मूल्य अभिवृद्धि कर ३.५८ प्रतिशत, आयकर २.१६ प्रतिशत, अन्तःशुल्क १.२८ प्रतिशत र कर राजस्व ९.९१ प्रतिशत रहेको थियो भने आ.व.२०७७/७८ मा भन्सार महसुल ४.७२ प्रतिशत, मूल्य अभिवृद्धि कर ६.६१ प्रतिशत, आयकर ५.४ प्रतिशत, अन्तःशुल्क २.१४ प्रतिशत र कर राजस्व २०.३९ प्रतिशत पुगेको छ। यसैगरी गैरकर राजस्व २.२८ प्रतिशतबाट घटेर १.६ प्रतिशत पुगेको छ भने कुल राजस्व १२.१९ प्रतिशतबाट बढेर २१.९९ प्रतिशत पुगेको छ। (हेर्नुहोस तालिका ५)

तालिका -६ Tax Buoyancy

आ.व.	कर राजस्व	वृद्धिदर	कुल राजस्व	वृद्धिदर	कर राजस्वको अनुपात	कुल गार्हस्थ उत्पादन (उत्पादक मूल्यमा)	वृद्धिदर	Tax Buoyancy	Revenue Buoyancy
२०६३/६४	७२.१२	२१.२३	८८.७१	१९.२५	८१.३०	७२७.८३	१०.६७	१.९९	१.८०
२०६४/६५	८६.२३	१७.८२	१०८.७०	२०.२५	७९.३३	८१५.६६	११.३८	१.५७	१.७८
२०६५/६६	११८.९२	३१.८७	१४५.३४	२८.८४	८१.८२	९८८.२७	१९.१४	१.६७	१.५१
२०६६/६७	१५८.६३	२८.६२	१८२.२८	२२.५५	८७.०३	११९२.८०	१८.७६	१.५३	१.२०
२०६७/६८	१७१.८५	८.००	१९८.८९	८.७२	८६.४०	१५६२.६८	२६.८५	०.३०	०.३२
२०६८/६९	२११.७२	२०.७९	२४४.३७	२०.५२	८६.६४	१७५८.३८	११.७९	१.७६	१.७४
२०६९/७०	२५९.२२	२०.१७	२९६.०३	१९.१२	८७.५७	१९४९.२९	१०.३०	१.९६	१.८६
२०७०/७१	३१२.४५	१८.६२	३५६.६३	१८.५७	८७.६१	२२३२.५३	१३.५५	१.३७	१.३७
२०७१/७२	३५५.९५	१३.०२	४०५.८६	१२.९१	८७.७०	२४२३.६४	८.२१	१.५९	१.५७
२०७२/७३	४२१.१०	१६.७७	४८१.९७	१७.१४	८७.३७	२६०८.१८	७.३३	२.२९	२.३४
२०७३/७४	५५३.८७	२७.२४	६०९.१८	२३.३२	९०.९२	३०७७.१४	१६.५०	१.६५	१.४१
२०७४/७५	६५९.४९	१७.४१	७२६.७१	१७.६०	९०.७५	३४५५.९५	११.६०	१.५०	१.५२
२०७५/७६	७३८.६०	११.३२	८२६.७५	१२.८८	८९.३४	३८५८.९३	११.०२	१.०३	१.१७
२०७६/७७	७००.०५	-५.३६	७९३.७४	-४.०७	८८.२०	३९१४.७०	१.४३	-३.७४	-२.८४
२०७७/७८	८७०.११	२१.६६	९३८.३२	१६.६९	९२.७३	४२६६.३२	८.६०	२.५२	१.९४

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण

कुल गार्हस्थ उत्पादनको वृद्धिदर र राजस्व असुली वृद्धिदरबिचको अन्तरसम्बन्ध देखाउने कर उछाल दर (Tax Buoyancy Rate) को आधारमा राजस्व असुलीको मूल्याङ्कन गर्दा आ.व. २०६७/६८ र आ.व. २०७६/७७ बाहेक अन्य सबै आय वर्षहरूमा उछाल दर (Buoyancy Rate) १ भन्दा बढी रहेको पाइएको छ। उछाल दर (Buoyancy Rate) १ भन्दा बढी हुनुको अर्थ अर्थतन्त्रमा भएको कराधार (अर्थात् कुल गार्हस्थ उत्पादन) वृद्धिदरभन्दा राजस्व असुली वृद्धिदर बढी हुनु हो। यो आँकडाले राजस्व परिचालनको सम्भावना अझ रहेको भन्ने इङ्गित गर्दछ। कर प्रशासनले अझ बढी सक्रियतापूर्वक प्रयास गरेमा वा राजस्व

चुहावट तथा कर छली गर्ने प्रवृत्तिमा नियन्त्रण गर्न सकेमा थप राजस्व परिचालन हुनसक्ने सम्भावना रहेको देखाउँछ। (हेर्नुहोस तालिका ६)

३. कर नीति कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या र चुनौतीहरू

राजस्व परिचालन मूलतः कराधार, करको दर, कर सहभागिता र कर प्रशासनको क्षमतामा निर्भर गर्दछ। नेपालमा आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क लगायत अन्य कर नीतिहरूको कार्यान्वयन पक्षको अध्ययन गर्दा यी चार ओटा पक्षमा देहायबमोजिमका समस्या र चुनौतीहरू रहेको पाइन्छ।

कराधार

राजस्व परिचालनको सन्दर्भमा कराधार भन्नाले कानूनबमोजिम निर्धारण गरिएको त्यस्तो आय, आम्दानी, लाभ वा कारोबार मूल्य हो जसमा करको दरले गुणन गरी कर दायित्व निर्धारण गरिन्छ। कराधार विधायिकाले कानून बनाई निर्धारण गर्ने गर्दछ। कानुनी कराधार निर्धारण गर्दा सिद्धान्त, अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन र अनुभव, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता वा अनुबन्ध, वित्तीय स्रोत र आवश्यकता, कर प्रशासनको कार्यक्षमता, करदाताको कर तिर्ने क्षमता र कर सहभागिता जनाउने क्षमता, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा प्रशासनिक वातावरण समेतको अध्ययन र विश्लेषण गरिन्छ।

सरकारले गर्ने कर खर्च (Tax Expenditure) जस्तै: कर छुट (Tax Exemption), कर सहूलियत (Tax Concession), कर मिनाहा (Tax Rebate), कर मिलान (Tax Credit Adjustment) तथा बहुदर (Multiple Tax Rates) पर्दछन्। यस्तो व्यवस्थाले टाठाबाठालाई अत्यधिक कर नियोजन (Excessive Tax Planning) गर्न मनग्य अवसर प्रदान गर्दछ। रणनीतिक महत्त्वका उद्योग तथा व्यवसायहरूलाई विविध मापदण्डहरूको आधारमा करको दर फरक फरक तोक्ने, कर छुट र सुविधाहरू प्रदान गर्ने व्यवस्था आयकर ऐन २०५८ ले गरेको छ। यसले गर्दा कतिपय करदाताले करको भारलाई सुनियोजित ढङ्गले एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा सार्ने गरेको पाइन्छ। रोजगारीमूलक, उत्पादनमूलक, प्रविधिमूलक, निकासीमूलक र निश्चित भौगोलिक क्षेत्रमा स्थापना भई कारोबार गर्ने उद्योग व्यवसायले करको दरमा छुट पाउने व्यवस्था सैद्धान्तिक रूपमा उचित भए तापनि कतिपय उद्योग व्यवसायले वास्तविक कर्मचारी र श्रमिकभन्दा बढी कर्मचारी र श्रमिकलाई रोजगारी दिएको घोषणा गरी कर छुट दावी गर्ने, ट्रेडिङ गर्ने उद्योगले आय विवरणमा उद्योगको कर छुट दावी गर्ने, उद्योग वा संस्था प्राथमिकताप्राप्त भौगोलिक क्षेत्रमा दर्ता गर्ने तर कारोबार अर्को भौगोलिक क्षेत्रमा गरी कर छुट वा सुविधा दावी गरी कराधार सङ्कुचन गर्ने गरेको पाइन्छ।

करको दर

राजस्वको आवश्यकता र कराधारले करको दर निर्धारण गर्न मद्दत गर्दछ। करको दर उच्च भएमा कर चुहावट हुने सम्भावना र प्रवृत्ति तीव्र हुन्छ। अझ कर चुहावट गरेको पत्ता लगाउने संयन्त्र कमजोर रहेको,

नगन्य मात्रामा कर परीक्षण गर्ने गरेको, कर छली गरेको पाइएमा लाग्ने दण्ड जरिवानाको दर कम रहेको अवस्थामा करदाताले अत्यधिक कर नियोजन (Excessive Tax Planning) गरी कर छली गर्दछन्। साथै बहुदर भएमा पनि अत्यधिक कर नियोजन (Excessive Tax Planning) हुने गरेको पाइन्छ*। विशेष उद्योगलाई २० प्रतिशत र व्यापारिक कारोबार गर्ने व्यक्ति वा निकायको करयोग्य आयमा २५ प्रतिशतका दरले आयकर लाग्ने व्यवस्था रहेको हुँदा कतिपय व्यक्तिले उद्योगको रूपमा कम्पनी दर्ता गराउने, न्यून भन्सार महसुलमा औद्योगिक कच्चा पदार्थ वा सहायक कच्चा पदार्थ पैठारी गर्ने, केही वस्तु उत्पादनमा प्रयोग गर्ने र अधिकांश औद्योगिक कच्चा पदार्थ वा सहायक कच्चा पदार्थ बिक्री गर्ने र विशेष उद्योगको हैसियतमा आय विवरण पेस गरी कर छुट र सुविधा लिई कर चुहावट गर्ने गरेको पाइन्छ।

सहकारी ऐन, २०७४ बमोजिम दर्ता भई सञ्चालन भएको कृषि वा वन पैदावारमा आधारित सहकारी संस्था तथा गाउँपालिकाको कार्यक्षेत्रमा सञ्चालित सहकारी संस्था वा संघको आयमा र यस्ता संस्था वा संघले वितरण गरेको लाभांशमा समेत आयकर नलाग्ने व्यवस्था रहेको छ। यी बाहेक अन्य सहकारी संस्थाले कर छुट हुने कारोबार बाहेकको कारोबार गरेमा नगरपालिका क्षेत्रमा सञ्चालन भएका सहकारी संस्थाको करयोग्य आयमा ५ प्रतिशत, उपमहानगरपालिका क्षेत्रभित्र सञ्चालन भएकोमा ७ प्रतिशत र महानगरपालिका क्षेत्रभित्र सञ्चालन भएकोमा १० प्रतिशतका दरले आयकर लाग्ने व्यवस्था रहेको छ। करका दरहरूमा रहेको विविधताले गर्दा केही सहकारी संस्थाहरू गाउँपालिकामा दर्ता भई नगरपालिकाहरूमा कारोबार गर्ने र केहीले नगरपालिकामा संस्था दर्ता गरी उप/महानगरपालिकामा कारोबार गर्ने गरेको पाइएको छ।

सूचीगत कर प्रणाली (Scholar Tax System)[†] आयकर ऐन २०५८ को दफा ८७, ८८, ८८क र दफा ८९ बमोजिम भुक्तानीका बखत भुक्तानी दिने व्यक्तिले स्रोतमा कर कट्टी गरी दाखिला गरिदिने र ऐनको

* प्राकृतिक व्यक्तिको करयोग्य आयमा अधिकतम करको दर ३६ प्रतिशतले कर लाग्ने व्यवस्था रहेको छ भने कानूनद्वारा संगठित निकायहरूको हकमा मानक दर २५ प्रतिशत रहेको छ। तर बैंक, वित्तीय संस्था, सामान्य बिमा व्यवसाय वा दूर सञ्चार र इन्टरनेट सेवा, मुद्रा हस्तान्तरण (मनि ट्रान्सफर), पुँजी बजार व्यवसाय, धितोपत्र व्यवसाय, मर्चेण्ट बैंकिङ्ग व्यवसाय, कमोडिटी फ्युचर मार्केट, धितोपत्र र कमोडिटी दलाल व्यवसाय, चुरोट, बिँडी, सिगार, खाने सुती, खैनी, गुट्टा, पानमसला, मदिरा, पेट्रोलियम कार्य गर्ने निकायको करयोग्य आयमा तोकिएको मानक दरमा थप ५ प्रतिशत थप गरी ३० प्रतिशतका दरले कर लाग्ने व्यवस्था रहेको छ भने वर्षभरि सञ्चालनमा रहेका विशेष उद्योगहरू, सार्वजनिक गुठी अन्तर्गत दर्ता भई सञ्चालित विद्यालय, महाविद्यालयको करयोग्य आयमा तोकिएको मानक दरमा ५ प्रतिशत कम गरी २० प्रतिशतका दरले आयकर लाग्ने व्यवस्था रहेको छ।

† करारोपण गर्न र असुल गर्न जटिल हुने र करदाताको सहभागिता लागत समेत बढी हुने विशेष प्रकृतिका सेवामूलक कारोबार र आयको सूची तयार गरी सो सूची अनुसारको कारोबार र आयमा निश्चित दरमा कर

दफा ९२ बमोजिम तोकिएका आयको भुक्तानीका बखत स्रोतमा कट्टी गरी दाखिला भएको कर नै अन्तिम हुने व्यवस्था रहेको छ। कानुनी व्यवस्थाको अपव्याख्या गरी कतिपय करदाताले कर कट्टी गर्दा न्यून दरमा कर कट्टी गर्ने गरेको पाइन्छ।

यसैगरी दफा ९५क बमोजिमका कारोबारमा आकर्षित हुने पुँजीगत लाभकर र कतिपय पैठारीमा आकर्षित हुने आयकर अग्रिम रूपमा असुल गर्ने प्रबन्ध गरिएको छ। आयको प्रकृति र मात्रा समान भए पनि करको दरमा रहेको ग्रामीण र सहरी क्षेत्रबिचको विभेद, स्वदेश र विदेशमा हुने कारोबारबिचको विभेद, स्वदेशी र विदेशी स्वामित्वबिचको विभेद, निजी वा एकल र बहु वा सार्वजनिक स्वामित्वबिचको विभेद, रोजगारीमूलक र पुँजी वा प्रविधिमूलक उद्योग वा व्यवसायबिचको विभेदको कारणले कर चुहावटका सम्भावनाहरूलाई वृद्धि गरेको मात्र नभई कर छली र चुहावटका घटनाहरू पनि वृद्धि भइरहेको पाइन्छ।

कर सहभागिता

कर नीति, कानुन, कार्यविधि तथा कार्यप्रणालीहरू स्वयम् कर निर्धारण प्रणालीमा आधारित रहेका छन्। स्वयम् कर निर्धारण प्रणालीमा आधारित कर प्रणालीमा करदाताहरूमा उच्च नैतिकता, इमान्दारिता, पारदर्शिता तथा कानुनको सम्मान र परिपालन गर्ने बानी र व्यवहार पूर्वसर्तको रूपमा मानिन्छ। यसको साथै करदाताहरूमा कानुन र कार्यप्रणालीबमोजिम कर सहभागिता जनाउन सक्ने प्राविधिक, कानुनी र आर्थिक क्षमता हुनु पर्दछ। कर सम्बन्धी सबै कानुनहरूले आय विवरण मार्फत आफ्नो करदायित्व आफै निर्धारण गरी दाखिला गर्न करदातालाई अधिकार प्रदान गरेको छ। यसरी दाखिला गरेको आय विवरण र कर आय विवरण पेस गरेको ४ वर्षभित्र कानुनबमोजिम अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म करदाताले दाखिला गरेको आय विवरण र कर नै अन्तिम हुने प्रत्याभूति रहेको छ। तर नियोजित रूपमा कर छली गर्ने उद्यम गर्ने व्यक्तिको हकमा ४ वर्षपछि पनि सूचना पाएको एक वर्षभित्र कर परीक्षण तथा छानबिन सुरु गर्नसक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ।

कर सहभागिताको मापन सापेक्षित रूपमा गरिने गरिन्छ। करदाताप्रति सरकारको विश्वास र सरकारप्रति करदाताको विश्वास र भरोसाले करदाताहरूको स्वेच्छिक कर सहभागिताको स्तर निर्धारण गर्दछ। नेपालमा कर नीति तथा कानुनहरूको अनुपालनमा करदाताहरूमा रुचि र क्षमता कम भएको पाइन्छ। कारोबारको दर्ता, आय विवरण र कर दाखिला, कर बीजक तथा अभिलेख व्यवस्थापन र वास्तविक कारोबारको घोषणा गर्ने विषयमा कानुनको परिपालना गर्न अधिकांश करदाताहरू अनिच्छुक रहेको पाइएको छ। उच्च कर सहभागिता जनाउने करदाताहरू ज्यादै सीमित रहेका छन्। ज्यादै न्यून कर सहभागिता जनाउने करदाताहरू

असुल गर्ने र सोबमोजिमको कर नै अन्तिम हुने गरी कानुनी व्यवस्था गरिएको हुन्छ। यस्तो प्रणालीलाई सूचीगत करारोपण प्रणाली (Schedular Taxation System) भनिन्छ। यस प्रणालीअन्तर्गत १, १.५, २.५, ५, ७.५, १०, १५, २५ प्रतिशतका दरले लागू गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

पनि सीमित रहेका छन्। अधिकांश करदाताहरूले आंशिक रूपमा कर सहभागिता जनाएको पाइन्छ। कर सहभागिताको विषयलाई तलका बुँदाहरूबाट स्पष्ट हुन सकिन्छ ।

करदाता दर्ता

आय वर्ष २०७७/७८ को अन्त्यसम्ममा मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता हुने करदाताको सङ्ख्या २,६८,४३६ पुगेको छ। मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएका करदाताको सहभागिता अध्ययन गर्दा दर्ता हुन नपर्ने अधिकांश व्यक्ति दर्ता भएको पाइएको छ। अर्कोतर्फ बजार सर्वेक्षण गर्दा दर्ता हुनुपर्ने धेरै व्यक्तिहरू मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता नगरी कारोबार गर्ने गरेको पाइएको छ। खरिद तथा बिक्री बीजक लिने दिने प्रवृत्ति कमजोर रहेको र अभिलेख प्रणाली कमजोर रहेको हुँदा करदाताको कर लाग्ने कारोबार पुष्टि गर्न कर प्रशासनलाई निकै चुनौतीपूर्ण कार्य भइरहेको छ।

आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को अन्त्यसम्ममा आयकर करमा दर्ता हुने व्यावसायिक करदाताको सङ्ख्या १५,७७,३८३ र वैयक्तिक स्थायी लेखा नम्बर लिने व्यक्तिको सङ्ख्या २४,७१,७२६ पुगेको छ। कतिपय व्यक्तिले कर छली गर्ने उद्देश्यले आयकरमा समेत दर्ता नगरी केही समय कारोबार गर्ने, केही अवधिपछि सो कम्पनी/फर्म बन्द गरी नयाँ कम्पनी/फर्म स्थापना गर्ने गरेको पाइएको छ भने कतिपय व्यक्तिले अन्य सोझा र कर कानूनको विषयमा ज्ञान नभएका व्यक्तिको नाममा कम्पनी/फर्म स्थापना गरी छोटो समयमा अत्यधिक कारोबार गरी कर छली गर्ने, कतिपय अवस्थामा कारोबार गर्ने व्यक्ति फरार हुने र कम्पनी/फर्म धनीहरूले करको भार बहन गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ। कतिपय व्यक्तिले बैंकबाट ऋण लिन वा सरकारबाट सेवा सुविधा लिन दर्ता हुने तर कारोबार नगर्ने, सरकारी बजेट र खर्च प्रणालीबमोजिम उपभोक्ता समिति गठन गर्ने, कार्य सम्पन्न भएपछि दर्ता खारेज नगरी बस्ने गरेको पाइएको हुँदा आयकरतर्फ करदाता सङ्ख्या उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको भए तापनि अधिकांश करदाताहरूले कर नतिरेको अवस्था रहेको छ।

आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को अन्त्यसम्ममा अन्तःशुल्क इजाजतपत्र लिने र नवीकरण गराउने करदाताको सङ्ख्या १,०३,४२३ पुगेको छ (IRD, २०२१)। अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु वा सेवा प्रतिष्ठानबाट उत्पादन गरी निष्कासन गर्दा वा यस्ता वस्तु पठारी गर्दा वा यस्ता वस्तु भण्डारण/सञ्चय गरी राख्दा वा बिक्री वितरण गर्दा सम्बन्धित व्यक्ति वा निकायले आयकर र मूल्य अभिवृद्धि करबाहेक अन्तःशुल्क प्रयोजनको लागि दर्ता भई कारोबार गर्ने इजाजतपत्र लिनु पर्ने र इजाजतपत्र वर्षेनी नवीकरण गराउनुपर्ने कानुनी व्यवस्था अन्तःशुल्क ऐन २०५८ को दफा ८ र ९ ले गरेका छन्। अन्तःशुल्क इजाजतपत्र व्यवस्थापनमा समेत चुनौती रहेको छ। बजार सर्वेक्षण गर्दा अन्तःशुल्क इजाजतपत्र लिनु पर्ने कर्तव्य भएका कतिपय उत्पादक, पैठारीकर्ता तथा बिक्री वितरकहरूले पनि इजाजतपत्र नलिई अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुको कारोबार गरेको पाइएको छ।

बीजकीकरण र अभिलेख व्यवस्था

व्यावसायिक कारोबारको बीजकीकरण तथा अभिलेख व्यवस्थापनमा सुधार गर्नु कर प्रणालीको मुख्य चुनौती हो। अधिकांश उद्योग, व्यापार, लगानी, रोजगारी तथा अर्थोर्पाजनका गतिविधिहरू एकै परिवारभित्रका सदस्य, नाता, कुटुम्ब वा सम्बद्ध व्यक्तिहरूबाट भएको पाइन्छ। असम्बन्धित व्यक्तिहरूबिच स्वतन्त्र आर्थिक कारोबार अर्थात् Arm's Length Principle बमोजिम नभई मिलोमतोमा हुने गरेको पनि पाइएको छ। आर्थिक कारोबार अनौपचारिक रूपले गर्ने, बीजक जारी नगर्ने, अभिलेख नराख्ने, सरकारी वा सार्वजनिक निकायहरूमा वस्तु वा सेवा आपूर्ति गर्नु परेमा मात्र बीजक जारी गरी अभिलेख राख्ने, कर, बैंक तथा आफ्नो लागि बेग्लाबेग्लै किसिमका अभिलेख तयार गर्ने गरेको पनि पाइएको छ। बीजक जारी नगर्दा, न्यून मूल्यमा बीजक जारी गर्दा, कारोबार नगरी नक्कली बीजक जारी गर्दा, कहिलेकाँही अधिक मूल्यमा बीजक जारी गर्दा र अभिलेख व्यवस्थापन कमजोर भएको अवस्थामा कराधार सङ्कुचित भई कर चुहावट भएको पाइएको छ।

आय विवरण तथा करको घोषणा

करदाताले आफ्नो कर दायित्वको घोषणा आय विवरण, कर विवरण, र अन्तःशुल्क विवरणमार्फत गर्ने गर्दछन्। करदाताले तोकिएको कर अवधिमा कारोबार भए वा नभए दुवै अवस्थामा कर विवरण पेस गर्नुपर्दछ। आन्तरिक राजस्व विभागको तथ्याङ्क अध्ययन गर्दा करिब ५० प्रतिशत आयकरमा दर्ता करदाता र करिब ३८.०५ प्रतिशत मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएका करदाताले आय वर्ष २०७७/७८ मा कर विवरण गरेका छैनन्। कतिपय करदाताहरू दर्ता भएदेखि विवरण पेस नगरेका र कतिपयले कुनै कर अवधिको विवरण पेस गरका र लामो अवधिसम्म विवरण पेस नगरेको अवस्था रहेको छ। मूल्य अभिवृद्धि कर विवरण पेस गरे तापनि कर सहभागिता सन्तोषप्रद रहेको छैन। आय वर्ष २०७७/७८ मा पेस गरेका मूल्य अभिवृद्धि कर विवरणहरूको अध्ययन गर्दा डेविट विवरण (सरकारलाई कर तिर्ने अवस्थाको विवरण) करिब ११.०७ प्रतिशत, क्रेडिट विवरण (सरकारसँग कर दाबी गर्ने अवस्थाको विवरण) करिब ५५.१५ प्रतिशत र शून्य कारोबार भएको विवरण करिब ३३.७८ प्रतिशत रहेको छ (IRD, २०२१)।

आर्थिक कारोबार तथा करदायित्वको न्यून घोषणा

व्यावसायिक कारोबारमा मिलेमतो गरी न्यून वा अधिक मूल्याङ्कन गरी बीजक जारी गर्ने, बीजक बमोजिमको भुक्तानी बैकिङ्ग माध्यमबाट गर्ने र लुकाएको कारोबारको भुक्तानी नगद मार्फत गर्ने, आयकर वा मूल्य अभिवृद्धि करदायित्व न्यून गर्न नक्कली खरिद/बिक्री बीजकबाट खर्च दाबी गर्ने, कानुनी व्यवस्थाहरूको अपव्याख्या वा दुरुपयोग गरी अनुचित खर्च दाबी गर्ने र आय लुकाउने गरेका पाइन्छ। शेयरभन्दा ऋण दायित्वको प्रयोग गर्ने, निकायहरूको स्वीकृत वा जारी पुँजीबमोजिम हिताधिकारीबाट पुँजी सङ्कलन नगरी विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्था वा व्यक्तिहरूबाट ऋण लिई आर्थिक कारोबार गर्ने, व्यावसायिक उद्देश्यले संस्थाको नाममा ऋण लिने र व्याज खर्च दाबी गर्ने तर उक्त ऋणलाई निजी सम्पत्ति

खरिद गर्न वा अन्य कम्पनीमा हस्तान्तरण गरी स्रोतको दुरुपयोग गर्ने, एकै व्यापारिक घराना वा समूहले उद्योग व्यवसायको अतिरिक्त बैंक, वित्तीय संस्था, बिमा कम्पनी स्थापना गरी आर्थिक अपचलन गर्ने, एकै समूह वा सम्बद्ध व्यक्तिहरू मिली उत्पादन, पैठारी, थोक तथा खुद्रा तहसम्मका सबै आपूर्ति श्रृङ्खलामा संलग्न भई न्यून बीजकीकरण, आन्तरिक मूल्य हस्तान्तरण तथा कर छली तथा मुद्रा निर्मलीकरण गर्ने कार्यमा संलग्न भएको पाइन्छ। यसैगरी कतिपय बहुराष्ट्रिय कम्पनी वा विदेशी कम्पनीले नेपालमा आधिकारिक प्रतिनिधि खडा गरी वा स्थायी संस्थापन खडा गरी मूल्य हस्तान्तरणमार्फत करधार सङ्कुचित गरी कर छली गर्ने गरेको पाइएको छ भने करमुक्त देश (Tax Heaven Country) बाट वैदेशिक लगानी भित्र्याई पुँजीगत लाभ कर तथा संस्थागत आयकर छली गरेका उदाहरण पनि पाइएको छ।

समयमा कर नतिरी बक्यौता राख्ने

आय विवरण, कर विवरण, र अन्तःशुल्क विवरणमार्फत घोषणा गरिएको कर दायित्व पनि कतिपय करदाताहरूले समयमा दाखिला नगरेको कारणले कर प्रशासनको कर बक्यौता रकम वर्षेनी वृद्धि भइरहेको छ। आ.व. २०७७/७८ को अन्त्यमा आन्तरिक राजस्व विभागको कर बक्यौता करिब रु. १७१.३९ अर्ब रहेको छ। सोमध्ये रु. १३१.९९ अर्ब विवादित भई पुनरावलोकन/पुनरावेदनमा विचाराधीन रहेको छ भने करिब रु. ३९.४१ अर्ब रकम असुल गर्नुपर्ने देखिन्छ (IRD, २०२१)। बक्यौता कर रकम असुल गर्ने कार्य निकै चुनौतीपूर्ण रहेको छ। बक्यौता रहेको करमा वार्षिक १५ प्रतिशतले ब्याज लाग्ने कानुनी प्रबन्धले गर्दा कतिपय करदाताले जानकारीको अभावले समयमा कर नतिर्दा चर्को ब्याज तिर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ भने कतिपय करदाताले जानकारी र क्षमता भए तापनि समयमा कर दाखिला नगर्ने र सरकारबाट छुटको अपेक्षा गर्ने गरेको पाइन्छ।

४. कर प्रशासनको क्षमता

कर प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूमा कर, लेखा, कानुन, सूचना प्रविधि र व्यवस्थापनका आधारभूत मान्यता, सिद्धान्त र व्यवहारको विषयमा पर्याप्त ज्ञानको खाँचो रहेको छ। करदाताहरूबाट हुनसक्ने अत्यधिक कर नियोजन (Excessive Tax Planning) र कर छलीका प्रयासहरूलाई समयमै पहिचान गरी तत्सम्बन्धी कानुन र सिद्धान्तको प्रयोग गरी न्यायोचित कर निर्धारण गर्ने सिप/कौशलको पनि उत्तिकै अभाव रहेको छ (IRD, २०२१)। कर्मचारीहरूको वैयक्तिक क्षमता कमजोर रहेको छ भने कर प्रशासनको संस्थागत क्षमता पनि कमजोर रहेको छ।

कर्मचारी भर्ना र छनौट विशिष्टीकृत नभई सामान्यकृत रहेको छ। सेवा प्रवेश तथा सेवाकालीन तालिम प्रभावकारी हुन सकेनन्। केही अपवाद बाहेक अधिकांश कर्मचारीहरूले सबै विधामा सामान्य ज्ञान राखे पनि विशिष्ट र व्यापक ज्ञान र क्षमता विकास गर्न नसकेको हुँदा करारोपण गुणस्तरीय हुन सकेको छैन।

अधिकांश कर निर्धारणहरू विवादास्पद हुने गरेका छन्। कर प्रशासनभित्रका कर्मचारीको कार्यसम्पादन विशिष्टीकृत (Specialized) नभई सामान्यकृत (Generalist) हुन पुगेको छ ।

एकीकृत कर प्रणाली कमजोर रहेको छ। कर प्रणाली सूचना तथा प्रविधिमूलक भए तापनि मूल्य अभिवृद्धि कर, आयकर, अन्तःशुल्क तथा राजस्व असुलीसम्बन्धी कार्यप्रणालीलाई एकीकृत गरी बनाइएको कम्प्युटर प्रणाली अधुरो, त्रुटिपूर्ण र जटिल प्रकृतिको रहेको छ। भौतिक तथा प्राविधिक पूर्वाधारहरू कमजोर रहेको र दक्ष प्राविधिक जनशक्तिको अभाव भएको कारणले यो प्रणालीमार्फत करदाताहरूलाई प्रदान गरिने सेवाको गुणस्तर कमजोर रहेको छ।

कर प्रशासनको संस्थागत स्मरण कमजोर रहेको छ। दुई दशक अघिदेखि सङ्गठनलाई कार्यमूलक (Functional), अधिकृतमूलक र स्वचालित प्रणाली बनाउन जोड दिइएको छ। कार्यमूलक सङ्गठन संरचनाबमोजिम कार्यान्वयन तहमा करदाता सेवा, कर सङ्कलन, कर परीक्षण तथा अनुसन्धान शाखा राखिएको छ, प्रत्येक दुई वर्षमा कार्यालय सुरुवा र प्रत्येक वर्ष एक शाखाबाट अर्को शाखामा आन्तरिक सुरुवा हुने गरेको र सुरुवा हुँदा बरबुझारथ गर्ने पद्धति नरहेको कारणले फाइलिङ प्रणाली कमजोर रहेको छ। कर प्रणालीलाई पूर्ण रूपले स्वचालित बनाउन नसक्दा सबै सूचना र तथ्याङ्क स्वचालित प्रणालीले नदिने भएकाले म्यानुअल अभिलेख समेत राख्नु पर्ने अवस्था रहेको छ। अधिकृतमूलक सङ्गठन बनाउने प्रयासमा खरिदारसम्मका दरबन्दी काटिएको, नायब सुब्बाको दरबन्दी पनि ज्यादै सीमित रहेको र नायब सुब्बाको समेत दुई दुई वर्षमा सुरुवा गर्ने परिपाटीले गर्दा कर निर्धारण, बेरुजु, बक्यौता, मुद्दा वा पुनरावेदन लगत र फाइलजस्ता महत्त्वपूर्ण अभिलेख र फाइलहरू हराउने, नष्ट हुने र कसैलाई जवाफदेही बनाउन नसकिएको अवस्था रहेको छ।

राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीसम्मका कर्मचारीहरू राजस्व समूहमा समूहीकृत भएका छन्। तर विभागीय तथा मन्त्रालयको नेतृत्व राजस्व समूह इतरका कर्मचारीहरूले गर्ने गरेका छन्। राजस्व परिचालन वा कर प्रणालीको ज्ञान, अनुभव र सिप नभएका व्यक्तिले नेतृत्व गर्ने र नेतृत्वको बारम्बार परिवर्तनले गर्दा नीति निर्माण, नीति कार्यान्वयन, करजोखिम व्यवस्थापन, कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन तथा व्यवस्थापनमा समेत अस्थिरता पैदा गरेको र यसले समग्र कर प्रशासनलाई कमजोर बनाएको छ। २०५८ देखि यता २० वर्षमा आन्तरिक राजस्व विभागको नेतृत्व १५ जनाले गरेको पाइन्छ। केही अपवादबाहेक अधिकांश नेतृत्वले कर प्रशासनभित्रका बेथितिलाई सुधार गर्न प्रयास पनि गरेको पाइएको छैन।

कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन परम्परागत र कर्मकाण्डी रहेको छ। मूल्याङ्कन पद्धतिले कर्मचारीहरूको उत्प्रेरणा, कार्यसम्पादन अभिवृद्धि तथा कार्यसन्तुष्टिमा प्रभाव परेको छैन। कार्यान्वयन तहमा कार्यमूलक परिसूचकहरू लागु गरिए तापनि कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन तदनुसार नभई निजामती सेवा ऐन तथा नियमावलीले प्रबन्ध गरेबमोजिम हुने गरेको छ। कार्यविवरण, कार्यसम्पादनको

उपलब्धि, मात्रा र गुणस्तर, सदाचारिता, निष्ठा र प्रतिबद्धताजस्ता आधारभूत पक्षमा मूल्याङ्कनकर्ताले ध्यान दिएको पाइँदैन। काम गर्ने र नगर्ने सबै कर्मचारीहरूको समान मूल्याङ्कन हुने गरेको छ। कार्यसम्पादनमुखी कर्मचारी वृत्तिविकास श्रृङ्खलामा पछि पर्ने तर लोक सेवामुखी कर्मचारीहरू छिटो छिटो बढुवा हुने, आफैले नियुक्ति दिएको कनिष्ठ कर्मचारी एक दशकभित्र आफ्नै कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्ने पदमा पुग्दा कर्तव्यपरायण कर्मचारीहरूको मनोबल कमजोर रहेको छ। यसलाई निजामती सेवाभित्र लागु रहेको खुला प्रतिस्पर्धात्मक बढुवा व्यवस्थाको दुष्परिणामका रूपमा लिन सकिन्छ ।

करदाता शिक्षा तथा जागरण कार्यक्रमहरूले कर सहभागिता अभिवृद्धि गराउनेतर्फ प्रभाव पार्न सकेको पाइँदैन। अधिकांश कार्यक्रममा छद्म सहभागिता (Pseudo Participation) हुने गरेको, कार्यक्रममा प्रस्तुत गरिने विषयवस्तु, प्रस्तुतीकरण र सान्दर्भिकतामा सहभागीहरू सन्तुष्ट नभएको जस्ता विविध कारणहरूले गर्दा पनि करदाता शिक्षा तथा जागरणका कार्यक्रमहरू प्रभावकारी हुन सकेका छैनन्।

उपर्युक्त कारणहरूले गर्दा कर प्रशासनभित्रका कर्मचारीहरूको व्यक्तिगत तथा संस्थागत कार्यक्षमता वृद्धि हुन सकेको छैन।

५. सुधारका पक्षहरू

नेपालमा आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क लगायत अन्य कर नीतिहरूको कार्यान्वयन पक्षको सुदृढीकरण र राजस्व परिचालनमा थप सुधार गर्न देहायका पक्षमा सुधार गर्नु वाञ्छनीय रहेको छः

१. करधार विस्तार गर्ने र करको दरमा कटौती गर्ने नीति नै श्रेयष्कर रहेको उच्च र बहुदरलाई कटौती नगरेमा कर नियोजन गर्न र कर छली कार्यलाई नियन्त्रण गर्न सकिँदैन।
२. करधार सङ्कुचित हुने र कर चुहावटको सम्भावना वृद्धि गर्ने प्रमुख कारक सरकारको कर खर्च (Tax Expenditure) पनि एक हो। यसलाई सीमित, अल्पकालीन र छनौटपूर्ण बनाउनु पर्दछ। राजनीतिज्ञ, उच्च कर्मचारी, प्रभावशाली निजी क्षेत्र र समुदायको मिलोमतोमा अवाञ्छित सुविधा लिनै प्रवृत्तिमा विराम लाउनु पर्दछ।
३. आर्थिक कारोबार लुकाउने, आय विवरण वा कर विवरणमा अनुचित खर्च दावी गरी वा बिक्री कारोबार लुकाएर कर दायित्वको न्यून घोषणा गर्ने प्रवृत्तिमा सुधार गर्न, अत्यधिक कर नियोजन (Excessive Tax Planning) र कर छलीसम्बन्धी गतिविधिलाई नियन्त्रण गर्न कर प्रशासनको संस्थागत क्षमता वृद्धिमा जोड दिनु पर्दछ। साथै समग्र सरकारी संयन्त्रहरूमा कर प्रणाली सुदृढीकरणको लागि संस्थागत समन्वय (Mandated Coordination) गर्ने स्थायी प्रबन्ध गर्नुपर्दछ।

४. राजनीतिक एवम् प्रशासनिक पारदर्शिता, जवाफदेहिता, सुशासन, सेवा प्रवाह र कानुनको शासनजस्ता शासकीय पक्षहरूले करदाताको कर मनोबल (Tax Morale) तथा स्वेच्छिक कर सहभागिता जनाउने बानी र व्यवहारलाई प्रभाव पारिरहेको हुन्छ।
५. करदाताहरूमा कानुन र कार्यप्रणालीबमोजिम कर सहभागिता जनाउन सक्ने प्राविधिक, कानुनी र आर्थिक क्षमता हुनुपर्दछ। कर प्रशासनले वर्षेनी सञ्चालन गर्दै आएको करदाता शिक्षा तथा जागरण कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता अध्ययन गरी सुधार गर्न कर प्रशासन प्रतिबद्ध हुनुपर्दछ।
६. कानुनमा सुधार गरी मूल्य अभिवृद्धि करसम्बन्धी सीमा (Threshold) लाई वृद्धि गरी रु. १ करोड बनाउने र रु. १ करोडसम्म कारोबार गर्ने साना करदातालाई एकमुष्ट कारोबारमा आधारित कर मात्र लागु गर्न प्रणाली लागु गर्नुपर्दछ।
७. व्यावसायिक कारोबारको बीजकीकरण तथा अभिलेख व्यवस्थापनमा सुधार गर्न विद्युतीय माध्यमको प्रयोगलाई विस्तार गरी करदाताको व्यावसायिक खरिद तथा बिक्रीलाई केन्द्रीय बीजक अनुगमन प्रणालीमा आबद्ध गर्ने, विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गर्ने प्रणालीको सुदृढीकरण र विस्तार गर्ने र विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गर्ने उपभोक्तालाई नगद फिर्ता गर्ने र यो प्रणालीमा आबद्ध हुने व्यवसायी र भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकहरूलाई करको दरमा सहूलियत दिने नीति अबलम्बन गर्नुपर्दछ।
८. आय विवरणमार्फत करको गणना र कर दायित्व घोषणा गर्ने र समयमा कर दाखिला गर्ने प्रवृत्तिमा सुधार गर्न करदाताको दर्ता प्रणाली, सूचना प्रणाली, करदाता शिक्षा कार्यक्रम र आय विवरण प्रशोधन प्रणालीमा सुधार गर्नु आवश्यक रहेको छ।
९. समयमा कर नतिरी बक्यौता राख्ने करदातालाई लक्षित गरी बक्यौता असुली कार्यलाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ। कतिपय करदाताले कर तिर्ने क्षमता भए तापनि समयमा कर दाखिला नगर्ने, कर रकमलाई अन्य परियोजना वा कार्यमा प्रयोग गर्ने राजनीतिज्ञ, नीति निर्मातालाई प्रभाव पारी आर्थिक ऐनहरूमार्फत जरिवाना, शुल्क/थप दस्तुर तथा ब्याज आदि छुट लिने प्रवृत्तिमा विराम लगाउनु पर्दछ।
१०. कर प्रशासनभित्रका कर्मचारीहरूमा कर, लेखा, कानुन, सूचना प्रविधि र व्यवस्थापनका आधारभूत मान्यता, सिद्धान्त र व्यवहारको विषयमा पर्याप्त ज्ञान, सिप र दक्षता अभिवृद्धि गर्न कर प्रशासनले मात्र सम्भव नभएको हुँदा नेपाल सरकार, लोक सेवा आयोग, तालिम प्रदायक संस्थाहरूको एकीकृत प्रयासको खाँचो रहेको छ। कर्मचारीहरूको वैयक्तिक क्षमता र कर प्रशासनको संस्थागत क्षमता वृद्धि गर्न कर प्रशासनको साङ्गठनिक पुनःसंरचना (Restructuring), प्रक्रियागत सुधार (Business Process Reengineering), उन्नत र भरपर्दो प्रविधियुक्त स्वचालित प्रणाली तथा जनशक्तिको दरबन्दीमा व्यापक सुधारको खाँचो रहेको छ।

११. एकीकृत कर प्रणालीमा व्यापक सुधार गरी कम्प्युटर प्रणाली, भौतिक तथा प्राविधिक पूर्वाधारहरूमा सुधार आवश्यक रहेको छ। दक्ष प्राविधिक जनशक्तिको व्यवस्था गरी प्रणालीमार्फत करदाताहरूलाई प्रदान गरिने सेवाको गुणस्तर वृद्धि गर्न ठोस सुधारका कार्ययोजना लागु गर्नुपर्दछ।
१२. कर प्रशासनको संस्थागत स्मरण (Institutional Memory) मा सुधार गर्न सुरुवा बरबुझारथ, अभिलेख तथा फाइलिङ प्रणालीमा सुधार आवश्यक रहेको छ भने नायब सुब्बाको दरबन्दी वृद्धि गर्ने र कर्मचारीको माग नभए वा अन्य कुनै प्रशासनिक आवश्यकता नपरेसम्म नायब सुब्बाको सुरुवा ५ वर्षभन्दा अघि नगर्ने नीति लिएमा कर निर्धारण, बेरुजु, बक्यौता, मुद्दा वा पुनरावेदन लगत र फाइलजस्ता महत्त्वपूर्ण अभिलेख र फाइलहरू व्यवस्थापन गर्न सहज हुनेछ।
१३. राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीसम्मको पदलाई राजस्व समूहमा एकीकृत गर्नुपर्दछ। राजनीतिक नेतृत्व परिवर्तन हुँदा विभागीय तथा मन्त्रालयको नेतृत्व समेत परिवर्तन हुने प्रवृत्तिलाई व्यवस्थापन गर्ने र कर प्रणालीको ज्ञान, अनुभव र सिप भएका व्यक्तिलाई नेतृत्व प्रदान गर्ने प्रशासनिक कार्यसंस्कृतिको खाँचो रहेको छ।
१४. कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन पद्धतिलाई सुरुवा, बहुवा, कर्मचारीको उत्प्रेरणा, कार्यसम्पादन अभिवृद्धि तथा कार्यसन्तुष्टिसँग अन्तरमिलान हुने गरी व्यवस्थित गर्नुपर्दछ भने स्वीकृत कार्यमूलक परिसूचक र कार्यसम्पादन उपलब्धिहरूसँग समेत आवद्ध गरिनुपर्दछ।

६. निष्कर्ष

सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न सार्वजनिक नीति, कानुन, संस्थागत व्यवस्था, कार्य वातावरणमा सुधार आवश्यक रहेको छ। सङ्घीय संरचनाबमोजिम तीन तहका सरकार, सार्वजनिक निकाय, सार्वजनिक संस्थान, निजी क्षेत्र तथा अन्य सरोकारवाला पक्षहरूको रचनात्मक समन्वय र सहकार्यले नै कार्यान्वयन क्षमता अभिवृद्धि गर्दछ। राजस्व असुलीको दृष्टिकोणले कर नीतिको कार्यान्वयन पक्ष सन्तोषजनक रहेको छ। राजस्वको संरचना, वृद्धिदर, कर तथा कुल गार्हस्थ उत्पादनबिचको अनुपात, Tax Buoyancy तथा प्रतिव्यक्ति कर राजस्व र कुल राजस्वका आँकडाहरू सन्तोषजनक रहेका छन्। सीमित व्यक्तिमा असीमित करको भार रहेको, कर छली र चुहावटलाई नियन्त्रण गर्ने कार्य निकै चुनौतीपूर्ण रहेको छ। नीति र कानुनहरूको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन नीतिगत स्पष्टता हुनु पर्दछ। शासकीय कुशलता वृद्धि गर्दै करदातामैत्री सेवा प्रवाहमा सुधार गरेमा करदाताको कर सहभागिता अभिवृद्धि हुने अनुभव रहेको छ।

सन्दर्भ सामग्री

Dabla-norris, E., Jim, B., Annette, K., Zac, M., & Chris, P. (2011). *Investing in public investment: an index of public investment efficiency. (Working paper wp/11/37).*

- Essama-nssah, B., & Moreno-dodson, B. (2013). Fiscal policy for growth and social welfare. in b. moreno-dodson (ed.), *Is fiscal policy the answer? a developing country perspective*, 23-68. The World Bank.
- IRD. (2021). *Annual report 2077/78*. Inland Revenue Department. Government of Nepal.
- Keefer, P., and Knack, S. (2007). Boondoggles, rent-seeking, and political checks and balances: public investment under unaccountable governments. *Review of Economics and Statistics*, 89(3), 566-571.
- MoF. (2021). *Economic survey 2020/21*. Ministry of Finance. Government of Nepal.
- Musgrave, R.A. (1959). *The theory of public finance*. Mcgraw-Hill.
- Purohit, M. (2005). Simple tools for evaluating revenue performance in a developing country. In A. Shah (Ed.), *Fiscal Management*, pp.71-82. The World Bank.